

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2025; 17: e8

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

Initial List of Iranian Medical Civilization Institutions in the Qajar Period

Farid Ghassemlou¹

1. Wisdom-Traditional Medicine and Medicine of the Islamic and Iranian Civilizations Group, Academy of Medical Sciences, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Given the necessity of planning for the country's healthcare system to achieve the objectives outlined in upstream policy documents, the use of various fields in this planning is inevitable. One such critical field is the history of medicine. To appropriately and effectively utilize medical history in knowledge production and macro-level, forward-thinking planning for the healthcare system, it is essential to consider multiple imperatives. One such imperative is theorizing in the history of medicine. This necessity has emerged from expanding the boundaries of knowledge in this field and explaining how history can inform future-oriented studies in healthcare management. This development has been shaped by advancements in information dissemination tools and the influence of social media networks in the contemporary world.

Methods: Building on the author's efforts to propose a theory titled "Civilizational Institutions of Healthcare in the Country", this report adopts a history-centered approach to examine the role of influential institutions and organizations in the healthcare sector and their connection to the contemporary era of Iranian history.

Ethical Considerations: In this research, honesty and trustworthiness of historical sources and documents have been observed.

Results: A preliminary list of the most significant civilizational institutions in Iran's healthcare system has been compiled, all of which were established or developed during the Qajar era. This list represents the second step in elucidating the aforementioned theory.

Conclusion: Iran entered the "contemporary era" of its history during the Qajar period. This transition was not merely nominal; it entailed profound structural transformations in Iranian society, including the establishment of the country's healthcare system.

Keywords: History of Medicine; History of Civilizational Healthcare Institutions in Iran; History of Medicine in Contemporary Iran

Corresponding Author: Farid Ghassemlou; **Email:** ghassemlou@gmail.com

Received: May 01, 2023; **Accepted:** February 10, 2025; **Published Online:** May 25, 2025

Please cite this article as:

Ghassemlou F. Initial List of Iranian Medical Civilization Institutions in the Qajar Period. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2025; 17: e8.

فهرست اولیه مؤسسات تمدنی پزشکی ایران در دوره قاجار

فرید قاسملو¹

۱. گروه حکمت، طب سنتی و طب دوران تمدن اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: با توجه به ضرورت برنامه‌ریزی برای نظام بهداشت و درمان کشور به منظور تحقق اهداف مندرج در اسناد بالادستی، استفاده از عرصه‌های گوناگون برای این برنامه‌ریزی اجتناب‌ناپذیر است. یکی از این عرصه‌ها تاریخ پزشکی است. برای بهره‌گیری مناسب و درست از تاریخ پزشکی در تولید دانش و برنامه‌ریزی کلان و آینده‌نگر نظام بهداشت و درمان کشور، توجه به الزامات متعدد ضروری است. یکی از این الزامات، نظریه‌پردازی در تاریخ پزشکی است. این ضرورت به دنبال گسترش مرزهای دانش در این عرصه و تبیین چگونگی استفاده از تاریخ برای مطالعات آینده‌نگر در مدیریت بهداشت و درمان کشور و در پرتو پیشرفت ابزارهای اطلاع‌رسانی و تأثیر شبکه‌های اجتماعی در جهان معاصر پدید آمده است.

روش: در ادامه کوشش‌های مؤلف برای ارائه نظریه‌ای در زمینه تاریخ پزشکی و با عنوان «مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور»، در گزارش حاضر با رویکردی تاریخ‌محور، جایگاه مؤسسات و نهادهای تأثیرگذار در عرصه سلامت کشور و ارتباط آن با دوره معاصر تاریخ ایران بررسی شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش صداقت و امانتداری استفاده از منابع و متون تاریخی رعایت شده است.

یافته‌ها: فهرستی اولیه از مهم‌ترین مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور که همگی در دوران قاجار پدید آمده یا توسعه یافته‌اند، تهیه شده است. این فهرست دومین گام در راستای تبیین نظریه مذکور به شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری: ایران در دوره قاجار وارد دوران «معاصر» تاریخ خود شد. این تغییر صرفاً مفهومی اسمی نیست، بلکه در پرتوی این تغییر دگرگونی‌های ساختاری مهمی در جامعه ایرانی رخ داد که از جمله آن‌ها راه‌اندازی سامانه بهداشت و درمان کشور بود.

واژگان کلیدی: تاریخ پزشکی؛ تاریخ مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان ایران؛ تاریخ پزشکی در ایران معاصر

نویسنده مسئول: فرید قاسملو؛ پست الکترونیک: ghassemloo@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Ghassemloo F. Initial List of Iranian Medical Civilization Institutions in the Qajar Period. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2025; 17: e8.

مقدمه

در بازه زمانی حدود شش سال گذشته، رویکردهای متفاوتی در برخی مطالعات و حوزه‌های مرتبط با تاریخ پزشکی شکل گرفته است، از جمله می‌توان به استفاده از تاریخ‌نگاری پزشکی برای بازشناسی تاریخی راهکارهای مردمان گذشته در مبارزه با بیماری‌های همه‌گیر اشاره کرد. در عین حال، شاهد گرایش فزاینده علوم مختلف به حوزه پزشکی بوده‌ایم. این همگرایی با سرعت و گستردگی چشم‌گیری نسبت به گذشته، به توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای با این حوزه انجامیده است، از جمله در رشته‌هایی مانند جامعه‌شناسی، علوم اجتماعی و انسان‌شناسی. این همکاری‌ها (بین دانش‌های عموماً «انسانی» و دانش پزشکی) علاوه بر کمک به کاهش آلام مشترک بشری، کوششی است برای ارائه راهکارهای عملی به مدیران و نظریه‌پردازان حوزه سلامت در سطح ملی و بین‌المللی.

بررسی اجمالی پایگاه اطلاعاتی کتابخانه ملی ایران (که از طریق تارنمای این کتابخانه قابل دسترسی است) با استفاده از چند واژه کلیدی ساده، گویای تولید ادبیات علمی به نسبت وسیعی به زبان فارسی درباره بیماری‌های همه‌گیر است. این آثار که از آخرین روزهای سال ۱۳۹۸ شمسی تا پایان بهار ۱۴۰۰ منتشر شده‌اند، جنبه‌های مختلفی همچون تاریخ‌نگاری بیماری‌های همه‌گیر را پوشش می‌دهند، البته باید به این مجموعه، مقالات علمی، پایان‌نامه‌ها، گزارش‌های پژوهشی و سایر تولیدات علمی مرتبط را افزود (۱-۳).

از دیگر سو، مطالعه و بررسی آمار استنباطی داده‌های تولیدشده در حوزه تاریخ پزشکی به زبان فارسی در ایران نشان می‌دهد که امروزه شاخه‌های مختلفی از علوم، بسیار بیشتر از گذشته در خدمت توسعه این حوزه قرار گرفته‌اند. به عبارت دیگر، تاریخ پزشکی به مثابه دانشی میان‌رشته‌ای محل همکاری‌های متخصصان دانش‌های گوناگون شده است. یکی از این حوزه‌های مؤثر خود «تاریخ» است. همه ما در موارد متعدد از کاربردهای تاریخ شنیده‌ایم و می‌دانیم ملتی که از تاریخ پند نگیرد، ناگزیر به تکرار آن خواهد بود. تاریخ پزشکی می‌تواند (و باید) امروزه به عنوان ابزاری کارآمد در اختیار

مدیران و نظریه‌پردازان عرصه سلامت کشور قرار گیرد تا آینه‌ای شود برای انعکاس رخداد‌های گذشته در بستر آینده و تجربه‌های گذشته را به منظور به کارگیری در مسیر پیش رو بازآفرینی کند. این وظیفه بر عهده «تاریخ» و البته «تاریخ پزشکی» است.

یکی از ملزومات استفاده از تاریخ و تاریخ پزشکی در مطالعات آینده، صورت‌بندی داده‌ها در قالب «نظریه» و استفاده از رویکرد «نظریه‌پردازی» برای قانونمند کردن مطالعات و جلوگیری از کج‌روی و پیمایش‌های نادرست در مواجهه با پدیده‌های اجتماعی است. بر این اساس، مؤلف این سطور کوشیده است با ارائه مقدماتی برای دستیابی به یک حقیقت تاریخی درباره مواجهه ایرانیان با بیماری‌های همه‌گیر در طول تاریخ معاصر ایران (از حدود یک قرن و نیم گذشته تاکنون) زمینه‌ای برای تأمل بیشتر در نظام سلامت کشور فراهم آورد. امید است این رویکرد نظریه‌پردازانه پیشنهادی به ابزاری برای بهره‌گیری از تجربیات نسل‌های گذشته در نقد و نگرش عمیق‌تر در ساختار نظام سلامت و بهداشت و درمان کشور تبدیل شود.

یکی از پیش‌نیازهای دستیابی به «نظریه» در هر زمینه و مفهومی، انباشت و تکثر متون و ادبیات علمی و از همه مهم‌تر «مقاله» در آن زمینه است. فراوانی مقالات در هر حوزه، به خودی خود فرایندی تکاملی و رو به پیشرفت را در آن مفهوم و حوزه پدید می‌آورد که معمولاً شامل چرخه‌ای از تولید پایان‌نامه، مقاله، دانشنامه و در نهایت نظریه است. به روایت دیگر، یک خط سیر که از تولید پایان‌نامه آغاز می‌شود، با افزایش مقالات ادامه می‌یابد، به تدوین دانشنامه‌های تخصصی می‌انجامد و در پی این فرایند زمینه تولد نظریه‌ها و حرکت‌های نظریه‌پردازانه فراهم می‌آید.

این الگو چند استثنا نیز دارد. دانشنامه‌ها و دایره‌المعارف‌ها به مثابه نمادهای عصر روشنگری (به قیاس اروپایی آن) میراثی به جا مانده از دوران مدرنیسم محسوب می‌شوند، اما جهان امروز در گذار از «دوران پسامدرن» قرار دارد؛ دورانی که روشنگری و ابدیت تاریخ را پشت سر گذاشته است. به این

بهداشت و درمان کشور ضروری است. کوشش حاضر، همانگونه که اشاره شد، دومین گام، در این مسیر است. کوششی با این رویکرد که نشان دهد یکی از پیش‌نیازهای نظریه‌پردازی در این حوزه، شناسایی کهن‌ترین مؤسسات تمدنی مرتبط با بهداشت و درمان کشور و تبیین خاستگاه و رویکرد شکل‌گیری هر یک از آنهاست. تنها در سایه پژوهش‌های متعدد و از آن جمله تهیه فهرست‌هایی نظام‌مند از مؤسسات تمدنی کشور می‌توان به «نظریه» ای قابل دفاع دست یافت.

روش

نگارنده این سطور تاکنون دست کم سه بار به تبیین ضرورت‌ها و روش‌شناسی نظریه‌پردازی - هم در حوزه کلی نظریه‌ها و هم در زمینه خاص مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور - پرداخته است.

در گزارش «تاریخ پزشکی دوره اسلامی؛ ضرورت و ابزار نظریه‌پردازی» کوشیده‌ام نشان دهم که بسط نظریه‌ای درباره مؤسسات تمدنی پزشکی در ایران به دوره معاصر تاریخ ایران اختصاص دارد (۷). این دوره، همچنانکه از عنوان آن برمی‌آید، دوره معاصر شدن تاریخ ایران و البته دوره معاصر شدن تاریخ پزشکی ایران است. پژوهش در این دوره و دفاع از هر نظریه‌ای مختص آن، مستلزم ابزار، منابع و روش‌های پژوهشی خاصی است که البته با شیوه‌های مطالعاتی ادوار پیشین تاریخ پزشکی ایران تفاوت بنیادین دارد. از نظر تاریخی، دوره معاصر تاریخ ایران از اواسط دوران قاجار و کمابیش اوایل به قدرت رسیدن ناصرالدین‌شاه قاجار آغاز می‌شود. در این دوره در پاسخ به مطالبات اجتماعی (و نه صرفاً رخداد‌های تصادفی)، نهادهایی مانند دارالفنون تأسیس شدند و تحولات شاخصی در حوزه پزشکی کشور رخ نمود. در گزارش «راهکارهای استفاده از تاریخ پزشکی برای ارتقای سلامت، مطالعاتی در گام نخست»، نشان داده‌ام که تاریخ پزشکی بسیار بیشتر از آنکه فکر کنیم می‌تواند (و باید) در مطالعات مربوط به طراحی، نقدپردازی و توسعه سامانه‌های سلامت کشور به کار آید (۸).

معنی که هیچ چیز در تاریخ «ابدی» نیست و کمتر می‌توان به حقیقت مطلق دست یافت. این یکی دیگر از ویژگی‌های جامعه امروز ما و تحت تأثیر شبکه‌های اجتماعی و داده‌های اطلاعاتی است (۴).

تغییر در سطح سواد اطلاعاتی مردمان، تغییر در روابط اجتماعی، عینیت‌های تاریخی و البته رویکردهای تاریخ را نیز در پی داشته است، اما کماکان، خط سیر تولید نظریه، همان است که پیش از این گفتیم: حرکت از پایان‌نامه، گذشتن از دانشنامه و رسیدن به نظریه. آنچه در این میان تحت تأثیر قدرت شبکه و سواد اطلاعاتی به وجود آمده، سرعت گذر از این مراحل و رسیدن به نظریه است.

با این رویکرد، مقاله حاضر، دومین گام در راستای طرح و بررسی نظریه «مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور» می‌باشد. این نظریه (در شکل نهایی و قانونمند شده آن) می‌کوشد نشان دهد که بسیاری (اگر نگوئیم همه) از مؤسسات و سامانه‌های بهداشت و درمان کشور، در واکنش به مجموعه‌ای از مشکلات اجتماعی و از آن جمله بروز بیماری‌های همه‌گیر پدید آمده‌اند. از آغاز دوره معاصر تاریخ ایران که همسو و هم‌زمان با ورود جهان به عصر مدرنیسم بود (۶-۵)، ضرورت ساماندهی وضع بهداشت و درمان ایران و تأکید بر این نکته که «تنها یک سامانه می‌تواند بهترین راهکار دفاع از سلامت ایرانیان باشد» به تأسیس نهادهایی مانند مجلس حفظ‌الصحة در دوران قاجار انجامید که امروزه در قالب وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی تداوم یافته است.

این سامانه، در پرتو دیوان‌سالاری ملی ایران، متناسب با نیازهای زمانه اقدام به تأسیس نهادها، مؤسسات، پژوهشگاه‌ها و خرده‌سامانه‌هایی کرده است که به مثابه بازوهای پژوهشی و اجرایی، مسئولیت پاسداری از سلامت جامعه را به عهده دارند، اما شواهد تاریخی حاکی از آن است که در موارد متعدد این سامانه و بازوهای آن از اجتماع عقب بوده و تنها پس از بروز مشکل سعی در رفع آن داشته‌اند.

برای نظام‌بخشی به این نظریه، بررسی نمونه‌های تاریخی متعدد و پژوهش‌های گوناگون در عرصه تاریخ‌نگاری وضعیت

همسو با تغییر و تحولات در ساختار، وظایف و اهداف سامانه ملی بهداشت و درمان کشور، نهادها، سازمان‌ها و مؤسسات پژوهشی مختلفی وابسته به وجود آمده‌اند که هر یک نقشی در نظام سلامت کشور بر عهده دارند. معرفی جامع این نهادهای تمدنی مرتبط با سلامت، مستلزم تدوین نظریه‌ای نظام‌مند در چهارچوب «سازوکارهای قانونگذاری نهادهای بهداشت و درمان» است و در گام نخست، این پژوهش صرفاً بررسی کهن‌ترین نمونه‌های این مؤسسات می‌پردازد.

برای درک بهتر فرایند شکل‌گیری و تحول نهادهای تمدنی بهداشت و درمان، بررسی نقش سازمان‌ها و نهادهای مرتبط از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۱. **هیأت‌های اعزامی میسیونری:** تلاش در عرصه بهداشت و درمان یکی از نخستین و البته مهم‌ترین حوزه‌های فعالیت هیأت‌های اعزامی مبلغین مذهبی در ایران بوده و بسیاری از نخستین رویکردهای سلامت‌محور اجتماعی در پی کوشش‌های همین گروه‌های اعزامی تبلیغی شکل گرفته‌اند، اگرچه قدمت حضور این هیأت‌ها به دوره صفویه بازمی‌گردد و اقدامات درمانی نیز در فعالیت‌های آن‌ها دیده می‌شود، اما ایجاد شبه‌سامانه‌های سلامتی در ایران (از جمله راه‌اندازی بیمارستان‌ها و مراکز نگاهداری بیماران خاص) به وسیله این هیأت‌های مذهبی، عمدتاً به دوران قاجار مربوط می‌شود. این تحول در نتیجه تأثیرپذیری از رویدادهای مدرنیسم جهانی رخ داد که لزوم ایجاد نهادهای نظام‌مند بهداشتی را برای هیأت‌های مذهبی نیز آشکار ساخت (۱۰).

۲. **سامانه ملی بهداشت و درمان کشور:** این یک واقعیت است که صیانت از عرصه‌های سلامت ملی در جوامع مختلف تنها با ایجاد «سامانه ملی سلامت» تحقق می‌یابد. ریشه‌های شکل‌گیری این سامانه در ایران به دوران قاجار و سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار بازمی‌گردد؛ زمانی که «مجلس حفظ‌الصحة» به عنوان نهادی مشورتی و تصمیم‌گیرنده برای مدیریت بخشی از وضعیت بهداشت و درمان کشور تأسیس شد. علت اینکه از «بخشی از وضع بهداشت و درمان کشور» یاد کردیم آن است که این نهاد، به دلیل محدودیت‌های

به روایت دیگر، تاریخ پزشکی مهم‌ترین ابزار تاریخ‌محور برای مدیریت سامانه بهداشت و درمان کشور به شمار می‌آید. متأسفانه وضع مطالعات تاریخ پزشکی در کشور مناسب و دلچسب نیست و باید برای مدیریت هدفمند مطالعات تاریخ پزشکی در کشور تدبیری در سطح کلان اندیشید. در این گزارش همچنین نخستین کوشش‌ها برای رسیدن به بعضی زیرساخت‌های تأثیرگذار در مطالعات تاریخ پزشکی در ایران را معرفی نموده‌ام.

در گزارش «انستیتو پاستور ایران در قرن دوم فعالیت، نگاهی به تاریخچه پیدایش یک مؤسسه مهم تمدنی بهداشتی - درمانی کشور» به مثابه نخستین قدم برای معرفی نظریه «مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور» همسو با طرح این نظریه که بسیاری از مؤسسات تمدنی عرصه سلامت در پی بروز مشکلات سلامتی پدید آمدند، به یکی از این مؤسسات (انستیتو پاستور) و تاریخچه پیدایی آن نگاهی انداختیم (۹).

بر این اساس باید گفت مطالعه حاضر یک پژوهش تاریخ‌محور است که با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل تاریخی و ارائه داده‌های مستند در پی بسط نظریه‌ای در حوزه تاریخ پزشکی است. تأکید بر روند تکاملی نهادهای تمدنی و بررسی تأثیرپذیری آن‌ها از نوسانات شرایط اجتماعی، از جمله محورهای کلیدی است که در سری مقالات مرتبط با این پروژه پژوهشی همواره مورد توجه قرار گرفته است.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها

از آنجا که مطالعه حاضر، یک مطالعه تاریخی است، لازم است به این نکته کلیدی اشاره شود که یافته‌ها (همانند سایر مطالعات تاریخ‌محور) بر اساس سیر زمانی وقایع و با اولویت‌دهی به قدیمی‌ترین اسناد و منابع استخراج شده‌اند. افزون بر این شایان ذکر است که در طول تاریخ معاصر ایران و

نهادهای تمدنی پزشکی ایران، بدون توجه به تعاملات فرامرزی و نقش بازیگران خارجی، ناقص خواهد ماند.

۴. نهادهای درمانی: همگام با رشد و گسترش نهادهای آموزشی، یکی از اقدامات پایه‌ای دیگر برای ایجاد سامانه بهداشت و درمان در ایران، بنیانگذاری نهادهای درمانی متنوع (و از همه مهم‌تر، شبکه بیمارستان‌های کشور) بوده است. ایجاد مجموعه‌ای از بیمارستان‌ها در ایران از اواسط دوره قاجار آغاز شد، اگرچه کمابیش از وجود چندین بیمارستان در تاریخ میانه ایران (پیش از دوره قاجار و در دوران‌های تاریخی پس از اسلام) آگاهی داریم، اما شمار محدود این نمونه‌ها مانع از آن می‌شود که بتوانیم آن‌ها را در چهارچوب شبکه‌ای منسجم و مبتنی بر ساختاری نظام‌مند بررسی کنیم. از این رو ناگزیریم راه‌اندازی مجموعه بیمارستان‌ها در ایران را نیز دستاوردی وابسته به مدرنیسم و در راستای شکل‌گیری مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور قلمداد کنیم. رویکرد تکامل تدریجی و استعلایی که پیش‌تر در این گزارش به مواردی از آن اشاره کردیم، در این زمینه نیز مشهود است. با این تعبیر که در راه‌اندازی بیمارستان‌ها نیز شاهد آن هستیم که در ابتدا بیمارستان‌ها به صورت عمومی و برای پاسخگویی به طیف گسترده‌ای از بیماری‌ها و ارائه خدمات بهداشتی راه‌اندازی شدند و سپس به تدریج اشکال تخصصی‌تر آن‌ها پدیدار گشت. همان‌گونه که مطالعه شکل‌گیری وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی حائز اهمیت است، بررسی روند راه‌اندازی بیمارستان‌ها و تکامل تدریجی این مؤسسه تمدنی، بهداشتی - درمانی نیز از جمله زیرساخت‌های کلیدی برای تحلیل نظریه مورد تأکید این مقاله محسوب می‌شود.

۵. نهادهای خدماتی ویژه: یکی از انواع تخصصی‌تر مراکز درمانی با کارکردی نسبتاً متفاوت از «بیمارستان» به معنای عام آن، که در تکامل نهادهای تمدنی حوزه بهداشت و درمان ایران نقش داشته‌اند، نهادهای خدماتی ویژه مانند دارالمجانین (مرکز نگهداری بیماران روانی) و جذام‌خانه هستند (این دو نمونه را نه به عنوان مهم‌ترین، بلکه به مثابه مصادیقی گویا از نهادهای تخصصی خدمات‌رسان برمی‌شمیریم) (۱۱). بررسی

ساختاری و گستره کوچک فعالیت، فاقد ظرفیت لازم برای تأثیرگذاری کلان بر سلامت عمومی جامعه بود. بررسی سیر تحول تاریخی این نهاد، از «مجلس حفظ‌الصحه» تا تبدیل آن به «وزارت صحیه»، سپس «وزارت بهداری» و در نهایت شکل‌گیری ساختار کنونی «وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی»، نه تنها نقشه راهی برای تحلیل روند توسعه بهداشت و درمان در ایران است، بلکه سنگ بنای نظریه «نهادهای تمدنی سلامت‌محور» محسوب می‌شود (۱۱-۱۲).

۳. نهادهای آموزشی: هرگونه اقدام برای سامان‌بخشی به وضع بهداشت و درمان کشور و ایجاد سامانه‌ای ملی در این زمینه از مسیر آموزش می‌گذرد، کمالینکه یکی از نخستین اقدامات وزیر اصلاح‌طلب و روشن‌اندیش دوره قاجار، میرزاتقی‌خان امیرکبیر، برای سروسامان‌دادن به وضع کشور در آستانه ورود به دوران مدرنیسم، ایجاد سامانه آموزشی و راه‌اندازی دارالفنون بوده است. شعبه پزشکی دارالفنون را می‌توان از جمله نخستین مراکز آموزش «عالی» کشور در زمینه بهداشت و درمان به شمار آورد. نکته مهم در بررسی نهادهای آموزشی بهداشت و درمان در ایران، توجه به رویکرد استعلایی و تکامل تدریجی این نهادها است. نهادهای آموزشی پزشکی ابتدا در قالب آموزش عمومی پزشکی (الگوبرداری از تجربه دارالفنون) به وجود آمدند و به مرور زمان با تخصصی‌شدن عرصه‌های پزشکی شاهد تأسیس مدارس تخصصی نظیر داروسازی، دندان‌پزشکی، مامایی و پرستاری بودیم (۱۱). درهمین راستا «اعزام محصل به خارج از کشور» به عنوان جریانی مهم و تأثیرگذار در تکوین و بلوغ سامانه ملی بهداشت و درمان، نقشی حیاتی ایفا کرد. در این فرایند نهادهای آموزشی خارجی مانند «دانشگاه آمریکایی بیروت» به کانونی برای تربیت نیروهای متخصص حوزه بهداشت و درمان تبدیل شدند. به باور نگارنده این سطور، نقش این دانشگاه در پرورش مدیران و کارشناسان تأثیرگذار در نظام سلامت ایران آنچنان برجسته است که مستحق پژوهشی مستقل و عمیق می‌باشد. این موضوع همچنین نشان می‌دهد تحلیل تاریخ

درمان کشور است. بیمارستان‌های احداث شده توسط این نهاد در بسیاری موارد از جمله کهن‌ترین بیمارستان‌های کشور به شمار می‌آیند. این سامانه با توجه به پیشینه طولانی، گستردگی خدمات‌رسانی در مناطق نفت‌خیز و همچنین دستاوردهای کیفی، از جمله مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور است که ضرورت بازخوانی و توجه دوباره به آن احساس می‌شود (۱۱، ۱۵).

۹. مؤسسات پژوهشی - تولیدی: دو نمونه از مهم‌ترین مؤسسه‌های تمدنی بهداشت و درمان کشور با ریشه‌های تاریخی در دوره قاجار، به ترتیب راه‌اندازی، انستیتو پاستور تهران و مؤسسه سرم‌سازی رازی کرج (امروزه با نام مؤسسه تحقیقات واکسن و سرم‌سازی رازی) می‌باشند که از کهن‌ترین مؤسسات تمدنی این عرصه در کشور به شمار می‌روند. هر دو این نهادها، از جمله مؤسسات کلیدی محسوب می‌شوند که در تاریخ‌نگاری نظام سلامت ملی ایران شایسته بررسی دقیق هستند. قدمت و دستاوردهای چشم‌گیر این دو مؤسسه، به ویژه موفقیت‌های پژوهش‌محورشان، هر یک را به سوژه‌ای منحصر به فرد برای مطالعات تاریخ‌نگارانه جدی در حوزه سلامت کشور تبدیل کرده است (۱۶-۱۷).

بحث

یکی از جنبه‌های کمتر مورد توجه قرار گرفته در پژوهش‌های تاریخ پزشکی در ایران در چند سال گذشته، پرداختن به نظریه‌های تاریخی و بسط آن‌ها در گستره تاریخ پزشکی ایران است. قابل ذکر است همان‌گونه که پیش از این نیز ذکر شد، نظریه‌پردازی در هر زمینه‌ای (و از آن جمله، تاریخ پزشکی) نیازمند وجود زیرساخت‌های چندی می‌باشد که از جمله آن‌ها وفور مقاله و متون منقح در آن زمینه موضوعی است. بررسی‌های کتابشناسانه و نیز رصد مجله‌های منتشر شده در حوزه علوم انسانی در ایران نشان می‌دهد علاوه بر چند مجله اختصاصی که به موضوع تاریخ پزشکی ایران می‌پردازند، کمتر نشریه علوم انسانی را در زبان فارسی می‌توان دید که در آن مقاله یا مقاله‌هایی در زمینه تاریخ پزشکی به چاپ نرسیده

چنین نهادهایی که در پاسخ به تغییر نگرش نسبت به چالش‌های بهداشتی - درمانی شکل گرفته‌اند، برای درک تحولات نظام سلامت کشور ضروری است، اگرچه این عرصه تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در فرایند تکامل تدریجی، شکل‌های مدرن‌تر این نهادهای خدماتی مانند مراکز نگاهداری از سالمندان و مانند آن در جامعه امروزی پدیدار شده‌اند.

۶. جمعیت شیر و خورشید سرخ: جمعیت شیر و خورشید سرخ و نسخه تکامل‌یافته آن، یعنی جمعیت هلال احمر نیز از جمله نهادها و مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور به شمار می‌آیند. این نهاد، با وجود گستردگی فعالیت‌های فراتر از حوزه سلامت، به دلیل ماهیت نیمه‌مردمی و کم‌کسانی به افشار کم‌برخوردار، از مقبولیت اجتماعی چشم‌گیرتری نسبت به نهادهای کاملاً دولتی برخوردار است. تاریخ‌نگاری پیدایش و تحولات جمعیت شیر و خورشید سرخ/ جمعیت هلال احمر در واقع روایتی از تعامل مردم و دولت در حوزه سلامت است و چهارچوبی ارزشمند برای هر پژوهشی فراهم می‌کند که بخواهد مردم را نه صرفاً بهره‌گیر، بلکه کنشگران تأثیرگذار در نظام بهداشت و درمان ملی تحلیل کند (۱۳).

۷. قرنطینه: همان‌گونه که نهاد گمرک وظیفه پاسداری از مرزهای اقتصادی ملی هر کشور را بر عهده داشته است، قرنطینه‌ها نیز حافظ سلامتی مردم در عرصه بین‌المللی بوده‌اند، اما میزان موفقیت این نهاد تمدنی در انجام این مأموریت، موضوعی است که تنها با مطالعات بلندمدت و تحلیل تاریخی جایگاه آن در ساختار بهداشت و درمان قابل ارزیابی است. در اینجا ما قصد نداریم درباره فراز و نشیب‌ها یا کارآمدی این نهاد قضاوت کنیم، بلکه قرنطینه صرفاً به مثابه یک نهاد - مؤسسه تمدنی مرتبط با حوزه بهداشت مورد بررسی قرار گرفته است (۱۴).

۸. بهداشت و درمان شرکت نفت: یکی از مؤسسه‌های تمدنی مهم، تأثیرگذار و کهن در حوزه بهداشت و درمان ایران سامانه بهداشت و درمان شرکت نفت است که سابقه شکل‌گیری آن همزمان با تأسیس سامانه ملی بهداشت و

اجتماعی و برای رفع چالش‌های بخش‌های خاصی از نظام سلامت پدید آمدند و زیرمجموعه‌ای از مفهومی کلان‌تر به نام «سامانه سلامت ملی ایران» محسوب می‌شوند.

نکته قابل توجه، تداوم حیات این نهادها تا دوره معاصر است. بقای برخی از آنها مرهون نیازهای مبرم اجتماعی و ضرورت‌های حوزه سلامت بوده، در حالی که بقای گروهی دیگر، وابسته به ادغام در ساختار نظام بهداشت و درمان کشور است که امروز آنها را به جزء لاینفک سامانه سلامت تبدیل کرده است؛ نهادهایی که نه صرفاً مهم، بلکه حذف‌ناپذیرند.

به نظر می‌رسد مطالعه کلان سامانه سلامت ملی (شامل ساختار، وظایف، دستاوردها و نقش آن) در گرو بررسی همین نهادهای تشکیل‌دهنده، جایگاه آنها در نظام سلامت و رابطه‌شان با مردم به عنوان ذی‌نفعان اصلی است. در این میان، پرسش کلیدی آن است که مردم در نقش کنشگران مؤثر (و نه صرفاً دریافت‌کنندگان خدمات) چگونه در تعامل دولت - جامعه در حوزه سلامت جای می‌گیرند. مطالعه بروکرسی سلامت ایران پژوهشی ضروری برای هرگونه تحلیل آینده‌نگرانه از مأموریت‌های این سامانه است. زیربنای چنین مطالعه انتقادی، توجه به سه محور تاریخ‌نگاری مؤسسات تشکیل‌دهنده سامانه سلامت، کشف پیوند میان شکل‌گیری این نهادها با مطالبات جامعه و واکاوی روند تکامل تدریجی آنها در تاریخ معاصر ایران است. این محورها کلید درک نقش زیرساختی نهادهای سلامت در تحولات اجتماعی - تمدنی کشور است.

مشارکت نویسندگان

فرید قاسملو تمامی مراحل پژوهش را به انجام رسانده و ضمن تأیید نسخه نهایی، مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته است.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

باشد. فارغ از بحث‌های کیفی در زمینه کیفیت این مقاله‌ها، به نظر می‌رسد امروزه درباره موضوع‌های مختلف تاریخ پزشکی دست کم مقاله‌های چندی وجود دارد. پذیرش دانشجویان تاریخ پزشکی در سطح تحصیلات تکمیلی نیز به خودی خود باعث رونق‌بخشی به موضوع تاریخ پزشکی در کشور شده است، اگرچه همچنان سطح کیفی این تحصیلات و دامنه موضوعی پایان‌نامه‌های این دانش‌آموختگان موضوعی است که باید جداگانه مورد بحث قرار گیرد، اما به خودی خود، وجود این عوامل (مقاله‌ها، متون منقح و تحصیلات تکمیلی) زیرساخت‌هایی برای پرداختن به موضوع نظریه‌پردازی در حوزه تاریخ پزشکی ایران به شمار می‌آیند.

نکته بعدی، در اختیارداشتن مفهومی روشن از دوره‌بندی تاریخی در ایران است. خوشبختانه در این زمینه نیز گفتگوهای دانشگاهی خوبی در ایران صورت گرفته و کمابیش، دید روشنی از دوره‌بندی‌های تاریخی ایران وجود دارد. بر این اساس، نظریه «مؤسسات تمدنی بهداشت و درمان کشور» نظریه‌ای برای بحث در دوران معاصر تاریخ ایران به شمار می‌آید، چون واقعیت تاریخی این است که ایجاد سامانه‌های ملی بهداشت و درمان در کشور ایران یکی از اختصاصات کشور در دوران مدرن و پسامدرن آن است. این نکته، موضوعی است که بحث بیشتر درباره آن باید در پژوهش‌های مربوط به مفهوم‌پردازی نظری تاریخ ایران صورت گیرد و نه در مقاله‌ای در تاریخ پزشکی.

در شکل ایده‌آل، همه این کوشش‌ها باید سرانجام به «تاریخ‌نگاری تحلیلی پزشکی ایران در دوره معاصر» بینجامد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش کوشیده‌ایم با معرفی بخشی از چهارچوب‌های نظری قانونمندی‌سازی در حوزه سلامت کشور، فهرستی از کهن‌ترین نهادها و مؤسسات بهداشت و درمان ایران ارائه دهیم. وجه مشترک همه این نهادها شکل‌گیری آنها در دورانی از تاریخ ایران است که کشور تحت تأثیر جریان جهانی مدرنیته قرار داشت. این مؤسسات همگی در پاسخ به مطالبات

تضاد منافع

نویسنده هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده است.

تأمین مالی

نویسنده اظهار می‌نماید که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده است.

بیانیه هوش مصنوعی

در تدوین این مقاله هیچ‌گونه استفاده‌ای از مدل‌های هوش مصنوعی نشده است.

References

1. Mehri S. History of Infectious Diseases from Cholera to Corona. Tehran: Ataran Publications; 2019. [Persian]
2. Rahmanian D. History of Corona and Epidemics. Tehran: Miras Publications; 2019. [Persian]
3. Hassanzadeh HR. A comprehensive analysis of the coronavirus pandemic in Iran and the world. Tehran: Miras Publications; 2021. [Persian]
4. Hashemi MM. Metaphysics of encyclopedias and its current status in Iran. Tehran: Collection of Articles of the First National Conference on Encyclopedia Writing in Iran; 2010. p.427-436. [Persian]
5. Ringer M. Religious education and the discourse of cultural reform in the Qajar Era. Translated by Haghighatkah M. Tehran: Qoqnu Publications; 2014. p.26-66. [Persian]
6. Abrahamian Y. History of modern Iran. Translated by Fattahi ME. Tehran: Ney Publications; 2013. p.48-66. [Persian]
7. Ghasemlou F. History of Islamic Medicine, Essence and Tools of Theory Development. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2011; 2(3): 229-234. [Persian]
8. Ghasemlou F. Strategies for using history of medicine to promote health: Initial studies. JIITM. 2022; 13(2): 93-104. [Persian]
9. Ghasemlou F. Pasteur Institute of Iran in the Second Century of Activity, a Look at the History of the Emergence of an Important Civilization-Health Institution of the Country. Iran J Cult Health Promot. 2021; 5(2): 177-183. [Persian]
10. Radmanesh MK. Mashhad American missionary hospital and school of nursing. Journal of History. 2009; 5(17): 1-26. [Persian]
11. Flore W. The beginnings of modern medicine in Iran. Translated by Nabipour I. Bushehr: Iranology Foundation Publications; 2021. p.88-96, 247-306. [Persian]
12. Hashemian H. Health Care Council. Payam-e Baharestan. 2011; 3(11): 59-81. [Persian]
13. Ghasemlou F. 80-year history of the Red Crescent Society (formerly Lion and Sun). Payam-e Helal. 2002; 40(86): 9-57. [Persian]
14. Flore W. Studies in the history of Iranian medicine. Translated by Nabipour E, Vahdat K, Nabipour I. Bushehr Iranology Foundation Publications; 2018. p.109-194. [Persian]
15. Marefati S. Oil Company's approach to healthcare in south oil-rich regions from oil exploration to the Islamic revolution. JIITM. 2020; 10: 47-57. [Persian]
16. Hajizadeh A. Razi Institute through the Passage of Time. Karaj: Razi Publications; 2015. p.31-88. [Persian]
17. Afkhami AA. A look at the activities of the Pasteur Institute of Iran. Translated by Bakhtiari HR. GAP, Pastoral Discourses. Special Issue of the 100th Anniversary of the Establishment of the Pasteur Institute of Iran. 2020; 15(181): 51-57. [Persian]